

**ARMA VAGY VIRUM?
A KÖZÉPKORI HADVISELÉS TÖRTÉNETÉNEK
FORDULÓPONTJAIN HATÓ OKOK JELLEGÉRŐL
II. A TŰZFEGYVEREK KÉRDÉSE**

SÜTTŐ SZILÁRD

A jelen írás első részében felvetett kérdésekhez logikusan illeszkedik az is, amely a bevezetésben említett másik problémára, mondhatni az eddig tárgyalt folyamat ellentettjére irányul, vagyis hogy mi rendítette meg a kengyellel és magas kápájú nyereggel felszerelt, egyre jobb páncélzattal védett White-féle kentaurok¹ hegemoniáját a csatatéren?

A szinte gerincvelői reflex gyorsaságával érkező válasz szerint természetesen a puska, mi más – vagy esetleg, kissé szakszerűbben: a tűzfegyverek megjelenése. Ezt a közkeletű elképzelést mintaszerűen, ráadásul megkapó empátiával és szinte minden részletében az igazságtól elrugaszkodva írta le a filozófus José Ortega y Gasset (1883–1955):

„De hiába volt ennyi szívbeli erényük a nemeseknek, gyengén álltak – mindig is gyengén álltak – ész dolgában. Énük másik oldalára hallgattak. Korlátozott szellemű, érzélgős, ösztönös, intuitív emberek voltak; röviden: »irracionálisak«. Ezért nem tudtak semmiféle technikát kifejleszteni, ahhoz ugyanis racionális gondolkodás kell. Nem találták fel a puskaort. És elkedvetlenedtek. S minthogy nem tudtak új fegyvert feltalálni, elnézték, ahogy a polgárság használni kezdi a keletről vagy máshonnan beszerzett puskaort, s hogy azzal automatikusan csatát nyer a nemes katona, tehát a »lovag« ellen, aki ostobán tetőtől talpig páncélba búj, úgyhogy harc közben alig tudott mozogni, és akinek eszébe sem jutott, hogy a háború örök titka nem a védekező, hanem a támadó eszközökben keresendő (amint később Napóleon újra felfedezte).”²

¹ Lynn White szerint, mint már idéztük, a kengyel egyesítette a lovat és lovast e győzedelmes szörnyeteggé: „*Antiquity imagined the Centaur; the early Middle Ages made him the master of Europe.*” (WHITE 1962, 38. – Az antikvitás elképzelte a kentaurt; a kora középkor Európa urává tette.) Tanulmányom első részébe (*Arma vagy virum? A középkori hadviselés történetének fordulópontjain ható okok jellegéről. I. A kengyel kérdése.* In: *Publicationes Universitatis Miskolcensis, Sectio Philosophica* 26/2. 2022, 175–192.) értelemzavaró sajtóhiba került: a 175. oldal 2. bekezdésének 5. sorában olvasható „a történelemszemléletében” kitétel helyett „a történelem szemléletében” olvasandó.

² ORTEGA Y GASSET 1995, 112.

Az ezen bekezdéshez tartozó lábjegyzet konkretizálja és elmélyíti a történelmi félreértést:

„Ranke magyarázza ilyen egyszerű formában azt a történelmi változást, amikor is a polgárság foglalja el a nemesség helyét a hatalomban; természetesen az ebben lévő jelképes és sematikus igazságot még sok ponton ki kellene egészíteni, hogy minden tekintetben megfeleljen a valóságnak. A puskaport ősidők óta ismerték. A hüvelyes töltényt Lombardiában találták fel, de még így sem volt hatásos, csak amikor feltalálták az öntött puskaagolyót. A »nemesek« kisebb mértékben használtak lőfegyvert, de drágállották. Csak a gazdaságilag jobban szervezett polgári seregek tudták nagyban használni. Mégis az a való igazság, hogy a Burgundia középkori hadseregébe szervezett nemesekre egy olyan új sereg mért döntő vereséget, amelyet a svájciak nem hivatásos katonákból, hanem polgárokból állítottak fel. Az újfajta fegyelem és a taktika újszerű racionalizálása volt a fő erősségük.”³

Jóformán ahány állítás, annyi tévedés: mint majd látjuk, a középkor végére aligha volt professzionálisabb katona a svájci szálfegyveres harcosnál, akiben polgári – a fenti értelemben – úgyszólván semmi nem volt, annál több viszont a hegylakó ember vadságából; akire így bármi „újfajtának” nevezhető fegyelem, vagy pláne valamiféle taktikai finomság egyáltalán nem volt jellemző; és aki – ráadásul – a lőfegyvereket is kimondottan utálta. Ez utóbbiak éppen az említett arisztokratikus Burgundiában jutottak a legnagyobb jelentőségre, amely azonban a korszak legmodernebb és legerősebb tüzéségének birtokában is alulmaradt a svájciakkal szemben. – Nem a filozófus történelmi hivatkozásainak pontatlansága érdekes azonban, hanem az, hogy alapvető tévedése, vagyis hogy „a lovagi hadviselést külső ok, a lőpor felfedezése tette avíttá”, a köztudatban és a népszerűsítő szakirodalom jó részében – esetenként finomabban megfogalmazva – máig él.⁴

Ez az elképzelés azonban már kronológiailag sem stimmel, minthogy a lovasság csatadöntő szerepének megrendülése tisztán megelőzte a tűzfegyverek dominanciájának korát. Természetesen sem az első megtörténtét, sem a másik beköszöntét nem lehet egyetlenegy konkrét évszámhoz kötni, sorrendiségük mégis kétségtelen.

Mindenekelőtt persze le kell szögezni, hogy az előbbi fenomén nyilvánvalóan nem az egész fegyvernem, vagy akár csak a nehézlovasság létének megszűnését jelenti.⁵ Lovasságot még – nagy ritkán – a II. világháborúban is vetett be reguláris

³ ORTEGA Y GASSET 1995, 112–113, 45. jegyzet.

⁴ Ld. pl. KEEGAN 2002, 295. (Innen az idézet; eredetileg: „*the eclipse of the knightly way of warmaking had an external cause, the coming of gunpowder*” [KEEGAN 1994, 298]), hasonló értelemben: KEEGAN 1994, 301. (KEEGAN 2002 299.); O’CONNELL 2005, 127; HOLMES 1992/b, 72; TÖLL 2008, 56: „Az első lőfegyver dőreje visszavonhatatlanul átalakította világunkat, úgy hogy a lovagoknak távoznia [így!] kellett belőle.”

⁵ Hangsúlyozva és példákkal alátámasztva AYTON – PRICE 1998, 9–10.

hadsereg, méghozzá viszonylagos sikerrel,⁶ és a páncélos lovag védőfegyverzetének is maradtak fenn elemei az újabb korokra: a teljes vértezettal védett lovas

⁶ Pl. a Wehrmacht a keleti fronton a partizánok ellen, ld. HASCH – FRIEDRICH 2001, 210. Idekívánkozik még a magyar huszárok 1941. augusztus 15-i, Pervomajszk közelében végrehajtott rohamának sokat idézett – túlzó, pontatlan, de hangulatában alighanem hiteles – leírása egy haditudósító visszaemlékezéseiből (KERN 1961, 43–44):

„Der Morgen fand uns bereits wieder in hartem Kampf mit dem sich heftig wehrenden Gegner, der sich längs eines hohen Eisenbahndammes verbissen hatte. Viermal hatten wir angegriffen, viermal waren wir abgewiesen worden. Der Kommandeur fluchte in allen Tonarten. Die Kompaniechefs waren verzweifelt. Die dringend angeforderte Artillerieunterstützung kam und kam nicht. Statt dessen kam ein ungarisches Husarenregiment. Wir lächelten. Was wollten die Magyaren hier? Schade um die schönen, eleganten Pferde!

Plötzlich versteinten wir. Die Kerle waren verrückt geworden! Schwadron um Schwadron rückte nach vorne, zu uns. Ein lautes Kommando. Wie der Blitz saßen die braungebrannten, schlanken Reiter im Sattel, ein großer Oberst mit glänzendem Goldkragen zog wahrhaftig seinen Säbel. Von der Flanke her bellten vier, fünf leichte Panzerspäh, und schon brauste über die weite Erde das ganze Regiment, blitzende Säbel glänzten in der Nachmittagssonne. So muß einmal Seydlitz angegriffen haben. Alle Vorsicht außer Acht lassend, sprangen wir aus unseren Löchern. Es war alles wie eine grandiose Großaufnahme für einen Reiterfilm. Auf den Bahndamm peitschten die ersten Salven, die merkwürdig dünn waren.

Und dann sahen wir staunend und lachend, wie das sowjetische Regiment, das sich wütend und verbissen gegen den Ansturm unserer Kompanie [igy, Kompanien helyett – S. Sz.] gewehrt hatte, aufsprang und wie wahnsinnig nach rückwärts hetzte, von den jauchzenden Ungarn vor sich hergetrieben, deren blanke Klingen reiche, überreiche Ernte hielten.

Dem Anblick der blitzenden Säbel waren die Nerven der russischen Muschiks einfach nicht gewachsen. Die primitive Waffe hatte die primitiven Herzen erschüttert und zerbrochen.”

(A reggel már megint kemény harcban talált minket a szívósan védekező ellenséggel, amely egy magas vasúti töltés mentén ásta be magát. Négyszer támadtunk, négyszer vertek vissza. Az egységparancsnok minden hangnemben szitkozódott. A századparancsnokok kétségbe estek. A egyre sürgetett tüzérségi támogatást csak nem kaptuk meg. Ehelyett megjelent a színen egy magyar huszárezred. Nevettünk. Ugyan mit is akarnak itt a magyarok? Kár a szép, elegáns lovakért!

Hirtelen kővé dermedtünk. Ezek a fickók megőrültek! Egyik századuk a másik után zárkózott fel hozzánk. Hangos vezényszó. Mint a villám pattantak nyeregbe a napbarnított, karcsú lovasok, egy magas, fénylő aranygalléros ezredes pedig ténylegesen kivonta szabályját. Oldalról felugartott négy-öt könnyű páncélozott felderítő kocsis, és már száguldott is a széles síkságon át az egész ezred, a délutáni nap fényében csillogó fényes szablyákkal. Seydlitz [Friedrich Wilhelm von Seydlitz (1721–1773), Nagy Frigyes legendás lovassági tábornoka – S. Sz.] rohamozhatott így egykoron. Minden elővigyázatáról megfélemlítve ugrottunk föl fedezékeinkből. Olyan volt az egész, mint egy lovasfilm grandiózus jelenetének felvétele. A töltést ostorozták már az első lövések, amelyek azonban figyelemreméltóan gyérek voltak.

ugyan valóban eltűnt végleg a harcmézőről a 17. század folyamán, de a sisak mellett köztudomásúlag a mellvért is használatban maradt a 19. századig – elég például az 1848. december 30-i móri, vagy az 1849. június 7-i kátyi ütközetekre gondolni, amelyekben a vértéseknek döntő szerep jutott.⁷

Hasonlóképp fontos látni azt is, hogy a lovasság hegemóniavesztése – magától értetődően – nem esik egybe ennek a köztudatban való megjelenésével. Ez utóbbi, vagyis az, hogy nyugat-európai hadvezérek erős gyalogság felállítására kezdtek törekedni, Philippe Contamine szintézise szerint a 15. század közepétől mutatható ki.⁸ Ezt a megelőző száz év általánosnak nevezhető, a lovasságot egyre inkább favorizáló hadszervezési gyakorlatával való szembefordulást⁹ a lovas harcra lovanak és felszerelésének drágaságától kiváltott takarékosági megfontolások is sürgették, lehetővé és szükségessé azonban az ütőképes gyalogság megjelenése tette. Ennek az emancipálódó, az antikvitás után második fénykorához közelítő fegyvernemnek újbóli felemelkedését jelző első sikerei azonban jóval régebbiek a 15. századi szemléletváltozásnál.

Természetesen itt nem azokra az esetekre kell gondolni, amikor gyalogság gyalogságot győzött le,¹⁰ vagy amikor a nehézlovasság dominanciájának idején is rendszeresen csatába küldött, de a lovasságnak társadalmi és taktikai értelemben is alávetett gyalogosok álltak helyt, adott esetben hősiiesen.¹¹ A gyalogság ugyanis – jóllehet rendszeren részét képezte a középkori seregeknek, elannyira, hogy valóban nehéz lenne tisztán lovagi, gyalogság nélküli csatát találni¹² – nem önmagában és önmagáért működött, hanem a lovasságot volt hivatva támogatni,¹³ s így a fegyver-

És aztán néztük csak, ámulva és nevetve, hogy a szovjet ezred, amelyik a mi századaink rohamaival szemben oly dühödtt és elkeseredett ellenállást fejtett ki, most föluggrott és úgyszólván eszelősen megfutott, üzve a kurjongató magyaroktól, akik csupasz pengéikkel gazdag, igen gazdag aratást végeztek soraiban.

A villogó szablyák látványa egyszerűen túl sok volt az orosz muzsikok idegeinek. A primitív fegyver megrendítette és megtörte a primitív lelkeket.)

⁷ Ld. pl.: BENNETT 1992, 43; HOLMES 1992/b, 73–74; HOLMES 1992/c, 84–85; Mór és Kátya kapcsán pedig pl. HERMANN 2001, 189–192, ill. 320–322.

⁸ CONTAMINE 1990, 133.

⁹ CONTAMINE 1990, 132–133.

¹⁰ Pl. Stamford Bridge-nél 1066. szeptember 25-én Harold Godwinson serege a norvégokat. A győztes azonban tizenkilenc nap múlva elbukott a normann lovassággal szemben, ld. pl. DEVRIES 2007; SCHWINGES 2003.

¹¹ Pl. Bouvines-nél 1214-ben a boulogne-i gróf brabanti lánzsásai, ld. pl. CONTAMINE 1990, 231. A csata kimenetelét azonban nem fordíthatták meg.

¹² Vö. pl. BEELER 1972, 58, 145, 248, 253.

¹³ A sokat emlegetett 1176-os legnanói csatának közvetlen politikátörténeti, főleg pedig eszmetörténeti jelentősége nagyobb a szoros értelemben vett hadtörténetinél. Szemponctunkból itt az a jelentős, hogy – jóllehet a korábban megfutamított lombard lovasság üldözése valóban a liga gyalogságának példás kitartása miatt hiúsult meg –, a csatába döntő fordulatot ennek az újraszerveződő és erősítést kapott lovasságnak a támadása hozott, ld. pl. DELBRÜCK 2003 [1907–1921], Teil 3, 399–402.

nem katonai, vagy pláne társadalmi presztízséről – ritka kivételektől eltekintve – nem is lehet beszélni. Richerus reimsi szerzetes a 10. század legvégén már a „*milites peditesque*” (katonák és gyalogosok) kifejezést használja, a *miles* szóval tehát már nem egyszerűen katonát, hanem lovas harcost jelölve, mint ahogy tartalmi megkülönböztetés nélkül használja az „*ordo equestris*” és „*ordo militaris*” (szó szerint: lovas, ill. katonai rend) fogalmakat is.¹⁴ A 14. század előtt a gyalogság megbecsülését többnyire a lovak hiánya okozta és legfőképp a keresztes, ill. az ibériai keresztény államokra, valamint – talán polgáraik sajátos értékrendje és racionalitása folytán – az észak-itáliai városokra korlátozódott,¹⁵ ámde mindebben aligha lehet kivételeknél többet látni: a 13. század végén általános vélemény volt, hogy száz lovag felér ezer gyalogossal.¹⁶ Valóban, ez utóbbiak vitézkedéséről nemigen olvashatni a késő középkorig, és ez csak részben magyarázható a források elfogultságával.¹⁷

E téren még megemlítené, hogy a feltörő gyalogság első sikerei közé nem számíthatók azok sem, amelyeket a gyalog harcoló lovagság ért el a 14. századot megelőzően. A korbeli elhatárolásnak itt azért van jelentősége, mert a százéves háború nagy angol győzelmeinek oka tudvalevőleg jórészt a különböző fegyvernemek harcának mesteri összehangolásában rejlett, amelynek során a lovukról leszállított lovagok feladata az íjászok támogatása volt, elsődlegesen a közelharcban, de talán még nagyobb mértékben morálisan: az, hogy jól felszerelt harcosokra számíthattak a kézitűsában, illetve hogy ezek az előkelő, de ló nélküli lovagok éppúgy meg voltak fosztva a menekülés lehetőségétől, mint a közember, bizonyára megsokszorozta az íjászok harci kedvét és elszántságát.¹⁸ Ekkor tehát már egyértelműen a gyalogság állt az angol taktika fókuszában,¹⁹ és így ezektől a csatáktól

¹⁴ CONTAMINE 1990, 31. A „*milites peditesque*” kifejezéshez ld. részletesebben DELBRÜCK 2003 [1907–1921], Teil 3, 279. és uo. 2. jegyzet.

¹⁵ Vö. BEELER 1972, 184, 248, 251; DELBRÜCK 2003 [1907–1921], Teil 3, 318–319, ill. CONTAMINE 1990, 131–132.

¹⁶ CONTAMINE 1990, 67. Vö. DELBRÜCK 2003 [1907–1921], Teil 3, 352.

¹⁷ Hans Delbrück nézeteit (ld. DELBRÜCK 2003 [1907–1921], Teil 3, 489.) vitatva Wilhelm Erben rámutatott, hogy az elbeszélő források túlnyomóan vagy kizárólag a lovagságot tüntetik ki figyelmükkel, és így a gyalogságnak már az 1302-es kortrijki csatát megelőzően egyes sikeres támadásokat („*einzelne erfolgreiche Angriffe*”) vélt tulajdoníthatni, esetlegesen belelátva ezekbe valamely rejtett, folyamatos fejlődés jeleit („*Anzeichen einer tieferliegenden und zusammenhängenden Entwicklung*”) – anélkül azonban, hogy ezen sikeres támadások megtörténtét bizonyítani tudta volna (ERBEN 1929, 81–82, az idézetek: 81). A források részrehajló leírását illetően viszont nyilvánvalóan igaza van, ahogy ezt a magyar okleveles praxisban kiütőköző lovagi szemlélet is mutatja: a hadi érdemeket említő *narratiók* a számszeríjről mindig a sértett oldaláról szólnak, nem a kezelőéről, így például a tatárok ellen az esztergomi várat megvédő aragóniai Simon ispán okleveléből is hiányoznak számszeríjászhai, akikről csak az olasz származású Rogeriustól értesülünk (ld. VESZPRÉMY 1993, 16).

¹⁸ Vö. SCHMIDTCHEN 1990, 229–231.

¹⁹ Az angol expedíciós erők íjászhai – akiknek oroszlánrészük volt az angol sikerekben – általában lovasítottak voltak ugyan (DELBRÜCK 2003 [1907–1921], Teil 3, 337. 1. jegy-

lényegesen különböznek azok a kevésbé ismert, évszázadokkal korábbi jelenetek, amikor – elsősorban német és anglo-normann – lovagok lóról szálltak a harchoz.²⁰ Ezekben az esetekben leginkább *ad hoc* megoldásokat láthatunk,²¹ amelyek semmi esetre sem a nehézlovasság csatadöntő fegyvernemi szerepében való kételkedésből adódtak, és amelyek magukban a résztvevőkben sem ébresztettek efféle kételyt, legalábbis a lovagi taktika megváltozását kiváltót semmiképp sem.

A nehézfegyverzetű lovasság korábban egyértelműnek tekintett szupremáciája akkor ingott meg, amikor a gyalogság saját céljait követve, önállóan operálva fordult szembe a lovagsággal – nem véletlen, hogy ez egyszerre történt meg katonai és társadalmi téren a 13–14. század fordulóját követően. E tekintetben valóban mér-földkő az 1302. július 11-én Kortrijk (Courtray/Courtrai/Kortryk, ma Belgium) mellett vívott, a hadtörténetben általánosan a késő középkor kezdetének tartott²² és bőven tárgyalt²³ csata. Az elsősorban flamand városi népességből összeállt, paraszti csapatokkal megerősített és néhány, a köznép soraiba lépő lovagtól támogatott szintiszta gyalogság korszakalkotó győzelmét, illetve az előkelő francia lovasság közt ekkor véghezvitt tömeges mészárlást,²⁴ már a 14. század első felében követi a lovagseregek néhány újabb, gyalogosoktól elszenvedett veresége,²⁵ és a középkor két utolsó századára Nyugat-Európában, vagy talán pontosabban: nyugat-európaiak harcaiban²⁶ elveszítik rendkívüliségüket a társadalom alsóbb rétegeiből kiálló gyalogos és a – sokszor lóról szállva küzdő – lovagi kontingensek közti összecsapások. E változatos eredménnyel²⁷ de állandó könnyörtelenséggel vívott harcok legjellem-

zet; CONTAMINE 1990, 129, 133; SCHMIDTCHEN 1990 171), minthogy azonban ez csakis ütközeten kívüli mozgásokra vonatkozott, a harcban viszont jellegzetesen és kizárólag gyalog vettek részt, így – jelen szempontból mindenestre – egyértelműen a gyalogsággal tárgyalandók.

²⁰ Ld. pl. DELBRÜCK 2003 [1907–1921], Teil 3, 351–354 (Roßkampf und Fußkampf der Deutschen); 152–163 (Elster menti csata, 1080); 462–465 (Tinchbray, 1106; Brémule, 1119; Bourghthéroulde, 1124; Northallerton, 1138); továbbá BEELER 1972, 47–50, ill. CONTAMINE 1990, 230–231.

²¹ Mint ahogy a 891-es Dyle (Dijle) menti csata során a frank lovasok is csak a terepviszonyok miatt küzdöttek gyalog, ld. pl. BRUNNER 1887, 2.

²² SCHMIDTCHEN 1990, 18.

²³ Pl. DEVRIES 1996, 9–22; DELBRÜCK 2003 [1907–1921], Teil 3, 491–500; ill. SCHMIDTCHEN 1990, 225–228, további irodalommal.

²⁴ Philippe Contamine szerint a francia lovagok 40%-át ölték meg (CONTAMINE 1990, 258), mások 50%-ra teszik ezek veszteségét (DEVRIES 1996, 19, 52. jegyzet).

²⁵ Vö. DEVRIES 1996, passim; ill. AYTON – PRICE 1998, 9. A Clifford Rogerstől e periódusra alkalmazott „gyalogsági forradalom” („*infantry revolution*”, idézve uo. 19, 33. jegyzet) kifejezés azonban a valóságosnál gyorsabb változást sugall.

²⁶ 1311-ben a Kephissos folyó mellett (ma Görögország) győzték le katalán gyalogosok az athéni latin hercegség francia lovagjait, ld. pl. DEVRIES 1996, 58–65.

²⁷ A franciák pl. a Cassel (1328, Franciaország), és Roosebeke (1382, ma Belgium) melletti csaták alkalmával álltak véres bosszút Kortrijkért, ld. pl. CONTAMINE 1990, 258, 291; SCHMIDTCHEN 1990, 70.

zőbb és legsikeresebb gyalogsága a svájciaké volt, akiknek késő középkori hadtörténete bővelkedik a lovagok fölött aratott diadalokban.²⁸

A hűbéri lovasság uralta hadviselés hanyatlásához a hűbériségen kívülről érkező gyalogos csapatok harcai és sikerei mellett igen nagymértékben hozzájárultak a százéves háború eseményei is. A döntő részben gyalogságtól²⁹ kivívott angol győzelmek kapcsán azonban meg kell jegyezni, hogy ezekben – mint feljebb már volt szó róla – a nagyrészt lóról szállt lovagságnak is fontos szerep jutott, így itt a gyalogság katonai és társadalmi emancipálásáról csak fenntartással lehet beszélni, mivel az angol taktika épp a különböző fegyverzetű és társadalmi helyzetű harcosok együttműködésére épült. – Igaz viszont az is, hogy a százéves háború sem volt híjával a szociális eredetű gyűlölködésnek, ami az angol íjászok és francia lovagok közt nyilvánult meg: szemléletesen mutatja ezt például az az elhíresült eset is, amikor 1415-ben Agincourt-nál/Azincourt-nál az angol lovagok – egyrészt talán erkölcsötől, becsülettől és valamiféle rendi szolidaritástól vezetettve, másrészt esetleg az előkelő franciákért kapható váltságdíjat is tekintetbe véve – megtagadták V. Henriknek a foglyok megölésére kiadott parancsát, az íjászok viszont minden gátlás nélkül hozzáfogtak annak végrehajtásához.³⁰ Azt pedig, hogy a százéves háború során is kopott a lovasság nimbusza, mutatja, hogy a győztes angolok mintájára utóbb a büszke francia lovasság is lóról szállt.³¹

Meg kell itt még említeni a 15. századi huszita háborúkat, illetve az ezek során alkalmazott cseh harceljárásokat is,³² melyek ugyan a nyugat-európai hadviselést nem befolyásolták, és még a birodalmon belüli hatásuk is inkább teoretikus, semmint gyakorlati volt, mégis a fentebb leírt nyugati folyamatok közép-európai változatának tekinthetők, amennyiben ezek során is megkérdőjelezték, méghozzá hathatósan, a háborút korábban uraló nehézlovas elit hegemon szerepét alsóbb, korábban csatadöntésre képtelennek tartott néprétegek. – Mindezekkel szemben a skót *schiltron*oknak (lándzsás falanxoknak) az angolok elleni függetlenségi háborúban elért, nem túl nagyszámú sikerei aligha jeleznek bármi újat is. Ezekben az esetekben inkább az ősi harcmód melletti szegénység diktálta kitartásról van szó, és közülük a legjelentősebbnek nevezhetőben, az 1314-es bannockburni győzelemben³³ is döntő része volt a fedezetlenül maradt angol íjászokat legázoló skót lovasságnak.

A hadviselés fentebb leírt, a 14. századdal kezdődő és a 15.-ben kiteljesedő fordulatát lehetetlen a tűzfegyverek megjelenésével magyarázni. Először is ezek a nyílt, mezei csaták kimenetelét inkább csak a 16. századtól befolyásolták; addig jobbra

²⁸ Ezek közül talán a legnevezetesebbek: Morgarten (1315); Laupen (1339); Sempach (1386); Näfels (1388); Héricourt (1474); Grandson (1476); Murten (1476); Nancy (1477). (Közülük Héricourt és Nancy Franciaországban, a többi Svájcban található.)

²⁹ Ld. a 19. jegyzetet.

³⁰ SCHMIDTCHEN 1990, 77–79.

³¹ Ld. pl. SCHMIDTCHEN 1990, 231.

³² Ld. további irodalommal SCHMIDTCHEN 1990, 212–220.

³³ Ld. pl. DELBRÜCK 2003 [1907–1921], Teil 3, 500–505; DEVRIES 1996, 66–85, ill. DOUGHERTY 2007/a.

csak az ostromharcászatban bizonyultak hasznosnak. Ez utóbbi téren a tüzérségi eszközök terjedésében két jelentősebb, egy 1370–1380 körüli, majd egy másik, a 15. század elejére tehető ütemről ír Philippe Contamine,³⁴ és ettől kezdve a nehéz ostromlővegek jelentősége a középkor végéig egyre növekszik.³⁵ Meggyőzően mutatja ezt – a Nyugat-Európától távol fekvő Konstantinápoly 1453-as eleste mellett – VII. Károly francia király (1422–1461) sikersorozata Normandiában, amikor is az 1450-ben elfoglalt erősségek többségének védőit többnyire már az ostromlók ágyúinak pusztá látványa kapitulációra készítette.³⁶

A tűzfegyverek összességükben azonban – az ostromtüzérség úttörő szerepe mellett is³⁷ – igen lassan, korunk viszonyait alapul véve érthetetlenül lassan indultak fejlődésnek, és műszaki tökéletesedésükben a középkor folyamán később sem figyelhető meg valamely hirtelen áttörés. Ahhoz képest, hogy – legalábbis Contamine összefoglalása szerint – Roger Bacon már 1267, Albertus Magnus pedig 1275 körül tudott valaminő puskaport előállítani, méghozzá ez utóbbi receptjében az összetevők aránya már megközelítette az optimálisnak tekintettet,³⁸ az anyagban rejlő hadi lehetőségeket Nyugat-Európában csak a következő századforduló után kezdték hasznosítani:³⁹ van, aki ezt óvatosan a 14. század elejére,⁴⁰ és van, aki ennek 20-as éveire teszi.⁴¹ Ágyúk ('*canones*', a latin '*canna*': 'nád', 'cső' szóból) európai gyártására és használatára vonatkozó írásos forrásokat az 1320-as évektől találhatni: a szó először egy 1326. február 11-éről kelt firenzei dokumentumban fordul elő, amelyben mesterek megbízásáról van szó „hogy készítsenek és készíttessenek [...] vaslabdákat vagy vaspolyókat és fémből csöveket, hogy e csöveket és golyókat kezeljék és működtessék”.⁴² Ez időből valók az első idevágó figurális emlékek is.⁴³ A tüzérség első kimutatható bevetései is nagyjából ekkorra tehetők:

³⁴ CONTAMINE 1990, 200.

³⁵ SCHMIDTCHEN 1990, 205.

³⁶ SCHMIDTCHEN 1990, 21. és uo. 174. jegyzet; AYTON – PRICE 1998, 6–7.

³⁷ Vö. SCHMIDTCHEN 1990, 285, 208. jegyzet.

³⁸ CONTAMINE 1990, 196. és uo. 9. táblázat. Az itt olvashatók szerint a puskaport ideális esetben 74,64% salétrom, 13,51% faszén és 11,85% kén keveréke, míg ez a proporcionalitás – szintén százalékokban kifejezve – Roger Bacon műve szerint 41,2–29,4–29,4, Albertus Magnusnál pedig 66,6–22,2–11,2. Vö. SCHMIDTCHEN 1990, 29, 201. és 202. jegyzet.

³⁹ Ennek csak egy magában álló és gyanús 1284-es adat mond ellent: CONTAMINE 1990, 139.

⁴⁰ „zu Beginn des 14. Jahrhunderts”: SCHMIDTCHEN 1990, 20.

⁴¹ BENNETT 1992, 40: „Európában az 1320-as évek óta használtak tűzfegyvereket.”

⁴² CONTAMINE 1990, 139: „*ad faciendum et fieri faciendum [...] pilas seu palloctas ferreas et canones de metallo pro ipsis canonibus et palloctis habendis et operandis.*” Újabb, csúnyán elhibázott – nyilván a latin *pilum* és *pila* szavak összekeverésén alapuló – interpretáció szerint (SMITH – DEVRIES 2005, 14) a „*pilas*” „feltehetően nyíl alakú lövedékeket” („*presumably arrow-shaped projectiles*”) jelentene.

⁴³ Walter de Milemete művének híres képén egy páncélos harcos valaminő oldalára fektetett vázára emlékeztető és nagy méretű nyílvevesszőszerűséggel töltött fegyverrel tüzel egy erődítményre, és nagyon hasonló holmi látható a pseudo-arisztotelészi *De secretis secretorum* egyik kéziratának illusztrációján is (SMITH – DEVRIES 2005 10; vö.

talán már 1324-re, a Metz (ma Franciaország) elleni háború első évére, biztosan pedig 1331-re, Cividale (Friaul, ma Olaszország) ostromának idejére – ahol azonban e technika még „nem ártott semmit”.⁴⁴ A találmány a következő két évtizedben, feltehetően Itáliából kiindulva, elterjedt Nyugaton, így pl. Franciaországban 1338-tól írnak tűzfegyverekről, de a perifériákra és az elzártabb területekre csak a század végén érkezett el: svájci területen 1383-ban, Burgdorf ostromlói vetnek be először tüzérséget, Skóciában e fegyvernemet pedig csak 1384-től említik.⁴⁵ – E ponton ki lehet térni arra is, hogy a magyar fennhatóság alatt álló, de olasz kultúrájú Dalmáciában már az 1360-as években volt ágyúgyártás,⁴⁶ és ennek megfelelően Raguzának (ma Dubrovnik, Horvátország) szervezett tüzérségi partvédelme is volt.⁴⁷ Abból az alapelvből kiindulva tehát, hogy „az ágyú azé, akinek a zászlaja alatt elsütik”⁴⁸ beszélhetünk – de csakis ebben a tágabb értelemben! – Nagy Lajos tüzérségéről, ám az 1378–1381-es, Velence elleni háborúban Lajos itáliai szövetségesei részéről bevetett ágyúkat⁴⁹ már aligha lehet ide sorolni. A régebbi és újabb kutatás egybehangzó ítélete szerint a tüzérség Magyarországon Zsigmond király regnálása (1387–1437) alatt honosodik meg,⁵⁰ és úgy tűnik, hogy – Dalmácián kívül – az ő idejében dördültek el a középkori Magyar Királyság területén az első feljegyzett ágyúlövés is: egy belviszály során a zágrábi polgárok utóbb igazolt panasza szerint János zágrábi püspök 1391. december 24-én a városra és rájuk háromszor lövetett ágyúból („*tribus vicibus bombardam [...] emittere fecisset*”).⁵¹

CONTAMINE 1990, 139 és uo. 65. jegyzet). Az itt ábrázolt tűzfegyverek nem emlékeztetnek a korai ágyúkra, működőképességük legalábbis kérdéses (vö. DELBRÜCK 2003 [1907–1921], Teil 4, 33–34), úgyhogy a haditechnikai kéziratokra nagyon is jellemző fantazmagóriák (ezekről ld. SCHMIDTCHEN 1990, 25–27) közé tartozónak tűnnek, de (ld. SMITH – DEVRIES 2005, 10, 14. jegyzet) a Milemete-kézirat illusztrációja alapján legalábbis a 20. század végén kivitelezték és elsütötték a 14. század elején ábrázolt ágyút.

⁴⁴ CONTAMINE 1990, 139; az idézetre („*nihil nocuit*”) hivatkozás: DELBRÜCK 2003 [1907–1921], Teil 4, 32.

⁴⁵ CONTAMINE 1990, 140. és SCHAUFELBERGER 1986, 15–16.

⁴⁶ VESZPRÉMY 2003, 35.

⁴⁷ MIKLÓSY 1934, 76. (1378. augusztus 24-i szabályozás ismertetése.)

⁴⁸ MIKLÓSY 1927, 520.

⁴⁹ Ld. ERDÉLYI 1928, 139–141.

⁵⁰ IVÁNYI 1926–1928 (HK 1926), 19–21; VESZPRÉMY 1998, 657, 665.

⁵¹ VESZPRÉMY 1998, 662–663, az ügyre és folytatására – így a polgárok tűzfegyverhasználatára is – vonatkozó oklevelek kiadásának megjelölésével (uo. 24–26. jegyzetek); VESZPRÉMY 2003, 35; a későbbi zágrábi történésekhez ld. még IVÁNYI 1926–1928 (HK 1926), 25. Az idézet Zsigmond királynak 1392. január 8-áról és 9-éről Esztergomból keltezett, a zalai és a somogyi konventekhez intézett parancsleveleiből való (DF 230 706 és DF 255 447).

A megerősített helyek körüli harcokat leszámítva azonban a tüzérség jelentősége a középkor végéig – minimális tűzgyorsasága,⁵² mozgásának nehézsége és közepes lőtávolsága miatt – csekély maradt.⁵³ Nagy valószínűséggel szerephez jutott ugyan 1346. augusztus 26-án Crécy-nél, de bevetésének inkább pszichológiai célzata lehetett: Jean Froissart (1337 k.–1405 k.) tudósítása szerint e csatában az angolok „elsütöttek néhány ágyút, amelyeket a genovaiak megrémítésére hoztak a csatába”.⁵⁴ Ezek meg is rémültek, de vajmi kétséges, hogy ehhez az ágyúknak volt-e köze, mivel a szerencsétlen genovai számszeríjászoknak bőven volt félnivalójuk igazi végzetüktől, mely az angol nyílzápor, majd pedig a meghátrálásuk miatt felbőszült, hátulról közójuk rontó francia lovagok képében érte el őket.⁵⁵

Crécy azonban elszigetelt eset maradt, és az 1380-as évekig kellett várni, míg a különféle lövegek mezei ütközetekben is megjelentek.⁵⁶ Alkalmazásuk nyílt csatákban azonban még a 15. század második felében sem volt általános, és a tüzérség efféle harcérintkezésekben elsőnek tartott győzelme, amelyre Castillonnál 1453. július 17-én, a százéves háború utolsó csatájában került sor, igencsak emlékeztetett az ostromharcászatra: az angol roham a megerősített francia tábor nagy szakértelemmel bevetett ütegének tűzében omlott össze.⁵⁷ A tábori tüzérség igazi bemutatkozása az ún. „burgundi háborúk” (1474–1477) idejére esik, amely azonban az új fegyvernemre nézve igen csúfosan sikerült: az akkori világ – mind szám szerint, mind technikai fejlettség tekintetében – legerősebb, általánosan csodált tüzérségének birtokában is Merész Károly burgundi herceg súlyos vereségeket szenvedett el a vele szemben álló koalíciótól, melynek katonai vezető erejét a svájciak tették ki.

⁵² Ehhez ld. a metzi tüzér esetét, aki három, egy napon sikeresen leadott lövés miatt 1437-ben mágia gyanújába kerülve Rómába zarándokolhatott: SCHMIDTCHEN 1990, 200, 325. jegyzet; ill. CONTAMINE 1990, 138–139.

⁵³ Vö. CONTAMINE 1990, 200; ill. AYTON – PRICE 1998, 9.

⁵⁴ CONTAMINE 1990, 198–199, az angol tüzérség bevetését megerősítő más krónikák megnevezésével (ezekhez még ld.: DEVRIES 1996, 167, 63. jegyzet). Az e napon történt angol ágyúzás korábban nem volt feltétlenül elismert (ld. pl. DELBRÜCK 2003 [1907–1921], Teil 4, 38, ill. BALANYI 1943, 317), az újabb leírások azonban általában szinte teljesen biztosra veszik, ld.: CONTAMINE 1990, 198; DOUGHERTY 2007/b, 144, 147 (ez utóbbi a bizonytalanság jelzése nélkül); ill. – jegyzeteikben a kérdésre vonatkozó, elvértve kétkedő irodalommal – DEVRIES 1996, 163; AYTON 2007, 173; PRESTWICH 2007, 154; SMITH – DEVRIES 2005, 10.

⁵⁵ PRESTWICH 2007, 148; SCHMIDTCHEN 1990, 230; DEVRIES 1996, 169–170, 175.

⁵⁶ CONTAMINE 1990, 199: Beverhoutsveld (1382, ma Belgium), Aljubarrota (1385, Portugália), Castagnaro (1387, ma Olaszország).

⁵⁷ CONTAMINE 1990, 199 és SCHMIDTCHEN 1990 205. Van ugyan vélemény, mely szerint „talán Beverhoutsveldnél történhetett először, hogy tűzfegyverek döntötték el a csata kimenetelét” (DEVRIES 1998, 289: „*it may have been at Beverhoutsveld where gunpowder weapons first decided the outcome of a battle*”; hasonlóképp: uo. 303), azonban ez a Gent és Brugge közti, az előző jegyzetben is említett ütközet, ahol a zömmel ittas és a harcra fel nem készült bruggeiek hamar megfutamodtak (ld. DEVRIES 1998, 296–300), aligha bizonyítja a korabeli tüzérség erejét.

Kicsit változtat csak a dolog jelentőségén, hogy e konfliktus során a jelen szempontból igazán fontos két nagy csatát – s velük együtt ágyúit – Károly, akinek katonai kompetenciája meg sem közelítette ambícióját és anyagi lehetőségeit,⁵⁸ részben saját baklövési miatt veszítette el. Grandsonnál 1476. március 2-án rosszkor rendelte el a lövegek helyzetváltoztatását, legalábbis hozzájárulva a seregében kitört pánikhoz, Murtennél pedig ugyanezen év június 22-én egyszerűen hagyta magát meglepni – mindazonáltal e taktikai hibákat túlbecsülni sem lenne helyes, mert a burgundi tüzérség még így is megszólalhatott mindkét csatában.⁵⁹

A nehézlovasság dominanciájának megrendülését tehát már pusztán az események kronológiája sem engedi a tűzfegyverek megjelenésével magyarázni, és egy efféle ok-okozati összefüggés lehetetlenségét csak hangsúlyozza az a tény, hogy a késő középkor minden bizonnyal legeredményesebb gyalogosa, a svájci, kimondottan ózdkodott a korabeli mordályoktól.⁶⁰ Igaz, ez az averzió a puskák mellett a számszerűre, a hosszú lándzsára valamint a páncélzatra is kiterjedt, és leginkább a hegylakók rendkívül agresszív, kimondottan támadó szellemű hadakozásával függ össze, amennyiben ezek a fegyverek a megvert ellenség üldözésében és az áhított zsákmányszerzésben kevésbé voltak hasznosak, sőt adott esetben inkább csak akadályozták a harcost,⁶¹ ámde ez a forrásszinten kimutatható ellenszenv is összeegyeztethetetlen a hősi lovagra nagy nyugalommal lövöldöző és őt ezáltal a csataterőről haditechnikai fölényével kiszorító gyalogos fikciójával. – Nem csupán az egyes késő középkori svájci harcosok kerültek azonban – ha teheték – nyílt csatában a kézi tűzfegyverek terhére, de formálódó államszövetségük, az *Eidgenossenschaft* egésze, valamint annak egyes tagjai, az akkor még inkább *Orte* néven emlegetett későbbi kantonok is meglehetősen hanyagnak bizonyultak még a megerősített helyek lövegekkel történő ellátásában is. Ennek okát a késő középkori svájci hadtörténet klasszikusának nevezhető Walter Schaufelberger az illető fegyverek drágasága, továbbá – és még inkább – a kényelmesség, illetve az egyes *Ortok* politikai és katonai külön érdekei mellett a hajdani svájciak szárnyaló önbizalmában látta: „Ez a minden fokon megnyilvánuló hanyagság alkalmasint jórészt a csataterén érvényesülő tulajdon fölény büszke öntudatával magyarázható.”⁶²

A nehézfegyveres lovagi harcos hegemoniája tehát semmiképp sem a puszkapor-nak esett áldozatul. Amit erről a kérdéstről egy évszázaddal ezelőtt Hans Delbrück megállapított – a terjedelmi szempont melletti indokát adva annak, hogy a kronológia figyelmen kívül hagyásával miért nem műve középkori kötetében tárgyalta

⁵⁸ Ezekről ld. PARAVICINI 1989, passim.

⁵⁹ HIMMELSBACH 2003; SCHMIDTCHEN 1990, 204–205; CONTAMINE 1990, 200.

⁶⁰ SCHAUFELBERGER 1987, 19.

⁶¹ SCHAUFELBERGER 1987, 18–24.

⁶² SCHAUFELBERGER 1987, 29–34, az idézet (33.): „*Diese Lässigkeit aller Stufen erklärt sich wohl zum guten Teil aus dem stolzen Bewußtsein der eigenen Ueberlegenheit auf dem Schlachtfeld.*” A tüzérség késő középkori svájci elhanyagolásának régóta ismert kérdésével kapcsolatban a szerző a lövegek és tartozékaik szállításának nehézségét és hatalmas költségeit is hangsúlyozza: i. m. 85, ill. 219, 3. jegyzet.

a tűzfegyverek kialakulását –, ma is nehezen lenne vitatható: „Lényeges jelentőséget azonban e fegyver – jóllehet másfél évszázada használták – 1477-ig, mint láttuk, még nem nyert. A lovagságot nemcsak, hogy nem ez a találmány győzte le, mint azt még mindig hallani, hanem épp ellenkezőleg: ezt a szálfegyveres gyalogosok tették meg, annak ellenére, hogy az előbbi végül a tűzfegyverhez folyamodva próbált megerősödni.”⁶³

A lovagság harctéri hanyatlását nemcsak a tűz-, hanem egyéb fegyverek megjelenésére sem lehet visszavezetni. Lynn White kentaurjai⁶⁴ a lenézett alja nép fiában találták meg Héraklészüket, aki a középkor rendjének felbomlásával, a 14. század dekadenciájában már egészen más szemmel nézte ezeket a „harcizmusokat”,⁶⁵ mint ősei, anélkül azonban, hogy olyasféle fegyverekben bízhatott volna,

⁶³ „Aber eine wesentliche Bedeutung hat diese Waffe, obgleich schon anderthalb Jahrhundert im Gebrauch, bis zum Jahre 1477, wie wir gesehen haben, noch nicht gewonnen: das Rittertum ist nicht nur nicht, wie man immer noch sagen hört, durch diese Erfindung überwältigt worden, sondern im Gegenteil, es ist überwältigt worden durch die Fußmänner mit der blanken Waffe, obgleich es sich noch zuletzt durch die Heranziehung der Feuerwaffe zu verstärken suchte.” DELBRÜCK 2003 [1907–1921], Teil 3, 739–740. – Ez a megállapítás Delbrück maradandó eredményei közé számít, mint ahogy ezt az 1929-ben elhunyt tudós főbb téziseit az újabb kutatással összevetve Curt-Georg Cram leszögezte. A sereglétszámokról olvasható túlzások lefaragása mellett közkinccsé vált ez is: „Még kevesebb mondható el a tűzfegyverek szerepének delbrücki felfogásáról: továbbra is úgy áll, hogy nagy gyalogos seregek győzték le a lovagokat, és hogy ennek során a lövegeket a lovagok oldalán vetették be.” („Noch weniger ist zu sagen über die Rolle der Feuerwaffen nach Delbrücks Auffassung: Es bleibt dabei, daß die großen Heere der Fußkämpfer die Ritter überwunden haben, und daß dabei die Geschütze auf der Seite der Ritter eingesetzt waren.” – CRAM 1964, 772.) – Ekképp látta ezt Otto Haintz is: „Hogy a középkori lovagi harcmodornak, és vele egyszersmind a hűbéri világnak nem a csak nagyon lassan fejlődő tűzfegyver, hanem az új gyalogság négyszögeinek lándzsaerdeje vetett véget, ezt Delbrück, az ezzel ellentétetes korábbi nézetekkel szemben, meggyőző érvekkel bizonyítja.” („Daß die Kampfweise des mittelalterlichen Rittertums, und mit ihr die Feudalität überhaupt, nicht der ganz allmählich entwickelten Feuerwaffe, sondern vielmehr der Spießhecke der Gevierthaufen der neuen Infanterie erlegen ist, wird von Delbrück mit zwingenden Argumenten, entgegen anders lautenden früheren Ansichten, bewiesen.” – HAINTZ 1962, 614.) – A tűzfegyverek jelentőségének megítélése azóta sem változott sokat. A késő középkor legjobb tüzéségéről, a burgundiáról írt monográfiában a szerzők akképp fejezik ki magukat, hogy a tárgyalt korszakban „a tűzfegyverek magukban nem voltak meghatározó tényezői a győzelemnek vagy vereségnek”. (SMITH – DEVRIES 2005, 317: „[...] *gunpowder weapons alone were not the determining factor in victory or defeat.*”)

⁶⁴ Ld. az 1. jegyzetet.

⁶⁵ Szintén White után, mint már a kengyel kapcsán idéztük (WHITE 1962, 38): „*the strirrup, which joined man and steed into a fighting organism.*”

ami azoknak még nem állt, vagy nem állhatott volna rendelkezésükre. Az antikvitás után új erőre kapó gyalogság ezt az új erőt nem új fegyverektől kapta.

Így például a kortrijki csatában győztes flamandok emblematikus harceszköze, a *goedendag*, minden hatékonysága dacára sem nevezhető műszaki csúcsteljesítménynek, amennyiben a közönséges csatabunkótól csupán a megvasalt végébe erősített lándzsahegy különböztette meg.⁶⁶ Nem sokkal primitívebb rokonai minden kontinensen megtalálhatók.⁶⁷ Kelly DeVries szerint „fő funkciója a lovag lováról való leszedése volt”,⁶⁸ nem fejt ki azonban, hogy a *goedendag* mitől lett volna főleg lovasság elleni harcra alkalmas, illetve hogy a lovag földre hozatalában látott elsődleges rendeltetésének ez a dorong miképp, birtokosának miféle mutatóváltói, a ló vagy a lovas ellen irányuló mozdulatai révén tudott volna megfelelni. Az e fegyver felhasználásáról alkotott kép túlkomplikálása ellen szól az is, hogy – mint alább kitérünk rá – a *goedendag*nál mindenképp igényesebb, 15. század végi svájci alabárdokkal kapcsolatban is alaptalanul terjedt el az elképzelés a lovas lóról való lerántásának céljáról.

Az angolok hosszú íja (*longbow*) a százéves háborúban valóban sikeres fegyver volt, de távolról sem „legyőzhetetlen”,⁶⁹ és semmi esetre sem új. Materiális kiválósága tisztán természeti és ősi: a fa belső, tömörebb, illetve külső, hosszú rostjai miatt nyúlékonyabb rétege közti, különösképp fiatal tiszafatörzsek esetében gyakori szerkezeti különbségről van szó, amely miatt az előszeretettel e fából hasított angol hosszú íjban egyfajta „természetesen nőtt összetett íj” jelent meg.⁷⁰ A fegyver 14. századra megnőtt jelentősége azonban elsősorban taktikai újítás következménye volt. Igaz, hogy az embermagasságú walesi íj, amellyel e tartomány végleges meghódítása során kerültek szembe az angolok, az ő 14. századi seregükben elérhette a kétméteres hosszúságot is, ami nyilvánvalóan erejének megnövekedésével járt, mégis e fegyver hatékonysága alapvetően újfajta bevetésének volt köszönhető. Míg a walesiek inkább egyesével és lesből lődöztek az angolokra, addig már az ellenük folytatott háborúk idején, 1280-ban I. Edward (1272–1307) külön íjászegységeket állított fel, melyekkel nyilaikat egyszerre, zárt formációban, sor-

⁶⁶ Leírását ld. VERBRUGGEN 1998, 170–171; BENNETT – BRADBURY – DEVRIES – DICKIE – JESTICE 2009, 20 és 35; vö. CONTAMINE 1990, 73. A *goedendag* középkori ábrázolásának, a *Courtrai* vagy *Oxford Chest* egyik oldalának fényképét ld. VERBRUGGEN 1998 9. tábla (a 182–183. oldalak között); ennek részletét CONTAMINE 1990, 7. kép (a 80–81. oldalak között). További kortárs ábrázolás: VERBRUGGEN 1998, 1. tábla (uo.); a fegyver vázlatos rajza: BENNETT – BRADBURY – DEVRIES – DICKIE – JESTICE 2009, 20, „D” ábra.

⁶⁷ HARDING – GRAY 1999 14–16.

⁶⁸ „Its chief function was to bring down a knight from his horse.” (DEVRIES 1996, 13, 16. jegyzet.)

⁶⁹ E több helyütt megtalálható „legyőzhetetlenség” mítoszának alapos, kissé talán túlzott kritikáját ld. DEVRIES 1997, 460–464. (Az írás második szakasza: „The ‘Invincibility’ of the English Longbow”, további irodalommal.)

⁷⁰ SCHMIDTCHEN 1990, 168, 170–171. Az „eine Art von »natürlich gewachsenem Kompositbogen«” hasonlat a 168. oldal 510. jegyzete szerint Egon Harmuthtól való.

tűzszerűen lövette ki. Nagy hatótávolságánál és átütőerejénél⁷¹ is inkább tömeges bevetése és – a számszerűjét, különösképp pedig az első tűzfegyvereket sokszorosán meghaladó – lögyorsasága tette az angol újat félelmetes fegyverré. III. Edward (1327–1377) egyfajta nemzeti sportként rendelte el az ezzel való gyakorlást, és a lóról szállt nehézfegyveresekkel együtt küzdő íjászok – akik egy percen belül mintegy 200 yardra (kb. 183 méter) legalább hat célzott lövést voltak képesek leadni – fényes győzelmeket arattak Dupplin Moornál (1332) és Halidon Hillnél (1333) a jelentős számszerű túlerőben lévő skót lándzsások ellen. Nem újonnan feltalált csodafegyver okozta tehát, hanem a harc és a harcosok új szemléletével együtt járó új taktika, hogy Crécynél (1346) a francia lovagsereg legalább 15 rohamát paralizálta az angol nyilak Froissart-tól hóeséshez hasonlított, Giovanni Villani szerint pedig nyílfelhőnek tetsző tömege.⁷²

A késő középkor legkeresettebb zsoldosai⁷³ és valószínűleg legjobb harcosai, a svájciak sem fegyverzetüknek köszönheték sikereiket és hírnevüket. Fő és legjellegzetesebb fegyverük, az alabárd a 14. században meglepően egyszerű volt: az eredeti nevének (*Halmbarte*, *Halbarte*) megfelelő kb. 'nyeles bárd'⁷⁴ csak annyiban mond kevesebbet a valóságnál, hogy a hosszabbik oldalával a nyélhez illeszkedő, egyébként nagyjából téglalap alakú penge a nyél melletti oldalon megnyúlva és konkáv ívben elkeskenyedve hegyben végződött, amely hegy tehát nem a nyél tengelyében, hanem azzal nagyjából párhuzamosan irányult szúrásakor az ellenség felé. Ennél az excentrikusan rögzített, ún. „sempachi” alabárdnál („*Sempacher Halmbarte*”)⁷⁵ már valóban jóval igényesebb fegyver volt a 15. század második felében kialakult, legnagyobb elterjedését azonban csak 1500 körül és az után elérő, centrálisan szerelt alabárd,⁷⁶ melynek hegye már a nyél meghosszabbításába esett, és amelyet a bárd-

⁷¹ A középkori távolsági fegyverek e jellemzőinek pontos megállapításával kapcsolatos nehézségekről ld. SCHMIDTCHEN 1990, 34–35.

⁷² SCHMIDTCHEN 1990, 170–173, további irodalommal; az 1545-ben elsüllyedt *Mary Rose* nevű hajó roncsai közt lelt egyik hosszú íj és nyílvevő képe: BULL 1993, 68. Dupplin Moorhoz és Halidon Hillhez ld. DEVRIES 1996, 112–128, amelyek kapcsán a szerző ugyan óv az íjászok szerepének túlbecsülésétől (uo. 127–128), mégis a nyílt gyalogos csatákban jelentős túlerőre súlyos vereséget mérő angolok minimális veszteségei (erről ld. uo. 120 és 125) a távolsági fegyverek, jelen esetben a hosszú íjak döntő mivoltát látszanak igazolni. A Crécynél indított talán 15 francia rohamról ld. PRESTWICH 2007, 148, máshol többről olvashatni: DOUGHERTY 2007/b, 145, BALANYI 1943, 316.

⁷³ BENNETT 1992, 42. A „svájci” szó még a harmincéves háború korában is használatos volt a „zsoldos” fogalmának jelölésére (SCHMIDTCHEN 1990, 43, 10. jegyzet).

⁷⁴ A „*Halm*” ('szár, nyél') és „*Barte*” ('bárd') német szavakból származó összetétel jövevényszóként többé-kevésbé átalakult más nyelvekben, ld. a francia *hallebarde* (és a 16. századi visszanevetéssel keletkezett újabb német *Hellebarde*), az angol *halbert*, az olasz *allabarda*, és a latin *hellemparta* szavakat, vö. SCHMIDTCHEN 1990, 188. és uo. 589. jegyzet; ill. SCHAUFELBERGER 1987, 197. 4. jegyzet.

⁷⁵ Leírása SCHAUFELBERGER 1986, 28, képek róla: uo. 29, 8. ábra, SCHMIDTCHEN 1990, 188, 46. ábra.

⁷⁶ SCHAUFELBERGER 1986, 18.

lappal ellenkező oldalon a nyélre általában merőleges, viszonylag rövid, szintén hegyben végződő elemmel láttak el. E bárdhorog kialakulásának idejét és eredeti funkcióját illető tévedések együtt jelentkeznek abban az elképzelésben, miszerint 1315-ben a morgarteni csata során a svájciak ezzel rángatták volna le az ellenséget lováról.⁷⁷ A valóságban a bárdhorog az alabárd kezdetleges formáin még nem létezett, és a későbbiekben is alighanem más volt a rendeltetése: eredeti, csupán modern nyéllel kiegészített fegyverekkel végzett kísérlet eredménye szerint sem az alabárd éle, sem hegye nem volt hatásos a lemezpáncél és a sisak ellen, a derékszögben becsapódó bárdhorog azonban átütötte mindkettőt.⁷⁸ Azonban nem pusztán eme penetráció lehetősége utal arra, hogy a fegyver erre alkalmas eleme alapvetően nem a lovas lóról való lerántására szolgált, hanem az is, hogy a legtöbb bárdhorog ez utóbbi művelet végrehajtásához túl rövid volt – ráadásul a lovas földre vitelét az alabárdos sokkal egyszerűbben elérhette fegyverének hegyével a ló szügyét, illetve a penge-éllel az állat mellső lábait támadva.⁷⁹

Ezt a fejlettebb alabárdot – rugalmasságának fokozása céljából – a 15. század végén már erre specializálódott mesteremberek több, akár nyolc különböző keménységű vasból kovácsolták, mely művelet során a bárdhorog, a hegy és a penge éle a legjobb minőségű, legkeményebb fémből készült, e legnagyobb igénybevételnek kitett elemeket pedig lágyabb vasba ágyaszták.⁸⁰ Nem szabad megfeledkezni azonban arról, hogy mindez a középkor legvégén, illetve a kora újkorban történt, azaz e fejlesztéseknek semmi közük sincs a svájciak korábbi hadi sikereihez. Ezekkel, illetve az alabárdokkal kapcsolatban két gyakori tévedéssel lehet találkozni még az újabb irodalomban is. Az egyik az alabárd fejlődésének ignorálása, amennyiben kései változatait – inkább az angolszász művekben – nem különböztetik meg eredeti formájától,⁸¹ a másik pedig magának a fegyvernek figyelmen kívül hagyása,

⁷⁷ FISCHER 1963, 71. Hans Delbrück ugyan megírta, hogy csak a későbbi alabárdokon jelent meg a horog, de ennek ő is lovaslerántó célzatot tulajdonított (DELBRÜCK 2003 [1907–1921], Teil 3, 642).

⁷⁸ SCHMIDTCHEN 1990, 189. Hugo Schneider általunk nem használt publikációja (Praktische Erfahrungen mit der Halbarte. *Schweizer Waffen-Magazin* 1. [1982] 48–49) alapján (49. oldal).

⁷⁹ SCHMIDTCHEN 1990, 189.

⁸⁰ SCHMIDTCHEN 1990, 188–189, a 78. jegyzetben említett munkára (48. oldal) támaszkodva.

⁸¹ PI. BENNETT – BRADBURY – DEVRIES – DICKIE – JESTICE 2009, 20. oldal „F” és „G” ábrái, ahol az alabárd állítólagosan korai és későbbi formái („an early and later form of a halberd”) tekinthetők meg, de a korainak nevezett forma is centrálisan szerelt és bárdhoroggal ellátott; ugyanezt az ábrát ugyanezen rossz magyarázattal ld. még: DEVRIES – DOUGHERTY – DICKIE – JESTICE – JORGENSEN 2007, 196; a fentivel megegyező jellemzőkkel bíró, de 1400 tájára datált, „Sempach típusnak” [kiemelés az eredetiben] titulált alabárd rajza: HARDING – GRAY 1999, 60. oldal, 6. ábra; vö. továbbá DOUGHERTY 2010, 120–121, ill. 129, különféle alabárdok ábráival, melyek között azonban egyetlen korai (excentrikus és horog nélküli) sem fordul elő; így még BULL 1993, 82–83; hasonlóképp: TÖLL 2008, 53, szintén csak a fejlettebb változat leírásával és „a horoggal lerántott harcos” képzetével.

elsősorban a lándzsa kizárólagos, vagy mellette más harceszközök – például a svájciak részéről a valóságban inkább elhanyagolt tüzfegyverek⁸² – említése mellett.⁸³

A hosszú – 4–5 méter hosszú – lándzsa (*Langspieß*)⁸⁴ azonban csak a 15. század elejétől, az appenzelli háborúktól (1401–1429)⁸⁵ lesz használatos a svájciak seregeiben, akik ezt, illetve az e fegyver használatában rejlő lehetőségeket legjobban kihasználó zárt harci formációt (*Schlachthaufen*) alighanem itáliai zsoldban ismerték meg.⁸⁶ Ez annyit tesz, hogy a lovasság elleni harcban rendkívül hasznos, mai ésszel jóformán nélkülözhetetlennek tűnő, egyébként azonban meglehetősen közönséges harceszköz, illetve az ebből legtöbbet kihozó, minden komplikációt nélkülöző harceljárás csak az első nagy diadalait követő évszázadban terjedt el a svájciak között. – Az alabárd kései tökéletesedése mellett az Itáliából eredő, de történelemformáló diadalok kivívására majd svájci offenzívában alkalmasnak bizonyuló lándzsa története is – legalábbis a középkor vonatkozásában – világosan az embert figyelmen kívül hagyó technikai vagy technológiai determinizmussal⁸⁷ szembeni szkepszisre int: nem a primitív fegyver, hanem az azt markoló kéz, nem az egyszerű alakzat, hanem az abba belépő harcos döntötte el a középkor háborúit.

⁸² Ld. feljebb a 60–62. jegyzeteket, ill. O’CONNELL 2005, 54.

⁸³ BENNETT 1992, 38, 41; HOLMES 1992/b, 72; PÁLOSFALVI 2005, 15–16. Ez utóbbi esetben valószínűleg csak ügyetlen excerpálásnak estek áldozatul a svájci alabárdosok. A bevezető fejezet („Európa és hadseregei a középkor végén”, 9–22) ugyanis jól láthatóan Philippe Contamine könyvére támaszkodik, helyenként bekezdésről bekezdésre követve annak gondolatmenetét (egyébként anélkül, hogy erre akár a főszövegben, akár valamiféle jegyzetben utalást találnánk, vagy hogy a szerző az általa bőségesen kiaknázott művet legalább az irodalomjegyzékbe felvette volna). Contamine – terjedelmi okokból szükségszerű – kivonatosítása során aztán Pálosfalvi a svájciakat bemutatandó megelégedett az Olivier de La Marche memoárjaiból Contamine által idézett (ld. CONTAMINE 1990, 134) szöveg egy részének lefordításával, ahol éppen – szemben pl. a következő, tehát a 135. oldalon tartalmilag idézett krónikás tudósításával – tényleg nem fordulnak elő svájci alabárdok. Megemlítendő viszont az is, hogy a fejezet végén a késő középkori taktika kapcsán szóba kerül a svájciak csatarendje az 1476-os murteni csatában (PÁLOSFALVI 2005, 22), és – minthogy ez a rész is csaknem szóról szóra lett fordítva az alapműből (ld. CONTAMINE 1990, 232) – itt az alabárdosok már nem maradhattak, és nem is maradtak ki.

⁸⁴ Erről további irodalommal: SCHMIDTCHEN 1990, 183–187. (A hosszú lándzsára sokszor használt pika szó a szerző szerint annak 16–17. századi formáit jelöli: uo. 183, 565. jegyzet.)

⁸⁵ Ennek során a jelentősebb harci cselekmények 1403 és 1428 közé estek, ld. pl. FISCHER 1963, 98–99.

⁸⁶ ERBEN 1929, 82; SCHMIDTCHEN 1990, 183; FOLINI 2010.

⁸⁷ A „technikai determinizmus” fogalmához ld. SAWYER 1963, 90, ill. ld. még DEVRIES 1997, *passim*, ahol a szerző az újkort megelőző hadtörténet „technológiai, determinisztikus magyarázatát” („*technological, deterministic explanation*”, uo. 455) kritizálja, több példával alátámasztva.

Megjegyzendő, hogy a késő középkori svájci győzelmek mögött semmi esetre sem a józan polgári okoskodás, „a taktika újszerű racionalizálása” állt, ahogy ezt annak idején Ortega leírta.⁸⁸ Ha szabad így mondani, nem az ész, hanem a szív vezette diadalra a svájci *Schlachthaufent*, amelynek harceljárásában Walter Schaufelberger sem fedezett fel semmiféle rendkívüli rációt: „A fő fegyverek harc közbeni együttműködését elementáris egyszerűség jellemzi. Az alakzat magját a könnyű fegyveresek képezik. Több sorban lándzsások veszik őket körül. Ez a tüskés csapat nyomul az ellenség felé. Ha sikerül a lándzsás hoplitáknak valahol rést ütniük, az alabárdok, szekercék, bárdok, pörölyök, pallosok⁸⁹ örömrivalgás közepette zúdulnak az ellenségre.”⁹⁰

Ez a harcmód – az utókor csaknem egységes véleményének dacára – nem kívánt szervezett kiképzést.⁹¹ Az egykori svájciak döbbenetes hadi sikerei, valamint a nagy tömegek együtt mozgásának, ill. mozgatásának ma már jóformán elképzelhetetlen nehézsége nem ok nélkül indította általában a régebbi⁹² és újabb⁹³ hadtörténészeket is valaminő békeidőben végrehajtott gyakorlatozás feltételezésére; erre vonatkozó források azonban nem maradtak fenn, ilyesmire a valóságban – úgy tűnik – nem volt igény, s nem is került sor. Egyes, szabadon látogatható városi vívóiskolák megléte dacára még az egyén fegyverforgatásban történt szervezett kiképzésének sincs bizonyítéka, mint ahogy erre bizonyára szükség sem volt. Schaufelberger a régi-ek háborúhoz való, a maitól gyökeresen eltérő, „magától értetődő és intim, őseredeti és elementáris”⁹⁴ viszonyának mély beleérzésű, egyszersmind korrekt és plauzibilis ábrázolását – véleményünk szerint nem csak a svájciakra vonatkozó érvénnyel – a következő szemléletes perszonalifikációval summázza: „Mars maga tanította őket

⁸⁸ Ld. a 3. jegyzetet.

⁸⁹ Szó szerint „csata kardok”. Ezek a svájciaknál a 14. századtól 1,60–1,80 méter hosszú, akár 60 cm-es keresztvassal szerelt, kétkezes (innen: Zwei- vagy Bidenhänder) szál-fegyverek is lehettek, ld. SCHAUFELBERGER 1987, 17; SCHMIDTCHEN 1990, 181; DUBLER – HÄUSLER 2014. Ábrázolásait ld. FUNCKEN 1990, 175.

⁹⁰ SCHAUFELBERGER 1987, 18: „*Das Zusammenwirken der Hauptwaffen im Gefecht ist von elementarer Einfachheit. Den Kern des Schlachthaufens bilden die Leichtbewaffneten. Sie werden durch mehrere Glieder von Speißern eingerahmt. Dieser igelige Harst wälzt sich gegen den Feind. Gelingt es den speißbewehrten Hopliten, irendwo ein Loch aufzureißen, dann fallen Halbarten, Aexte, Beile, Hämmer und Schlachtschwerter jubelnd über die Feinde her.*” A roppant egyszerű formációt majd éppen a tüzérség söpri le a csataterőről: MONTMOLLIN 2011.

⁹¹ A kérdés mintaszerű historiográfiai, forrás- és reálkritikai vizsgálata: SCHAUFELBERGER 1987, 43–55; vö. SENN 2009.

⁹² Kivételt csupán az éles szemű és demitizálásra amúgy is hajlamos Hans Delbrück jelentett: „Valamiféle közös gyakorlatokról nem hallunk semmit, és ezek bizonyára nem is léteztek.” („*Von irgendwelchen gemeinschaftlichen Übungen hören wir nichts, und sie haben auch sicherlich nicht stattgefunden.*” DELBRÜCK 2003 [1907–1921], Teil 3, 684; másik kiadás alapján idézve: SCHAUFELBERGER 1987, 44.)

⁹³ Ld. SCHMIDTCHEN 1990, 232.

⁹⁴ „*selbstverständlich und intim, urtümlich und elementar*” (SCHAUFELBERGER 1987, 48).

a mesterségre. Nem megtanulták, hanem megélték a háborút.”⁹⁵ A nem szűnő ott-honi erőszakcselekményekben,⁹⁶ külhoni zsoldosszolgálatban és az emberöltőnél nem hosszabb békeperiódusokat mindig újra felváltó háborúkban megedződött és elvadult, egyszerű fegyverét nagy rutinnal és kíméletlenséggel használó svájcinak a harci alakzatban való helytálláshoz sem volt szüksége külön kiképzésre: a fent leírt, egyszerű harcászattal szemben nem támasztott egyéb követelményt, mint a sorban való megmaradást, a csatarend meg nem bontását. A háborút nem újkori elképzelések szerinti kiképzés során, hanem magában a háborúban ismerték meg. Ahogy Schaufelberger Hérakleitoszt adaptálja: „Ha talán nem is mindenek atyja a háború, biztosan atyja a régi svájci katonai kiképzésnek.”⁹⁷

A hajdani svájciak harcmódoráról sokat elmond az is, hogy ők a késő középkorban elterjedő gyalogsági pajzsokat – a nagy méretű, néha embermagas, földre támasztva a test nagy részének vagy egészének védelmére alkalmas *pavesét*, valamint a több embernek is védelmet nyújtó, két vastüskével a földre szúrható, és így a mögötte álló harcosok mindkét kezét felszabadító *Sturmwandot*⁹⁸ – nem használták. Ennek egyszerű magyarázatául kínálkozna ama tény, hogy a svájciak 15. századtól jellemző fegyvereit, az alabárdot és a *Langspießt* egyaránt két kézzel kellett megragadni,⁹⁹ de ez messze nem a teljes igazság. Először is védelemben kétkezes fegyverekkel is meghúzhatták volna magukat az előbb említett *Sturmwand* mögött, másrészt pedig érdekes, hogy míg más népek gyalogosai a 15. században még használtak pajzsot,¹⁰⁰ addig a régi svájciak – tudatosan vagy talán inkább ösztönösen, de mindenképp következetesen – a támadófegyverek hatékonyságát helyezték előtérbe, és ezzel együtt elhanyagolták a tulajdon test védelmét. Egyes fegyvereik kedveltségét vagy népszerűtlenségét, csakúgy mint korabeli hadviselésük markánsan offenzív jellegét elementáris vadságtól és nyereségvágytól áthatott agresszivitásuk határozta meg.¹⁰¹

Mentalitásuknak azonban még egy másik fontos vonását is hangsúlyozza Walter Schaufelberger.¹⁰² Harci sikereik kezdetén Svájc politikai, vagy pláne nemzeti értelemben még alig, vagy egyáltalán nem létezett, nagyon is megvolt viszont az állattenyésztő hegylakók ágaskodó öntudata és ellenfeleikben is élő képe, amely identifikáció őket élesen elkülönítette a síkvidéki földművelőktől és az úri harcosoktól. Szemléletesen utal erre, miként látta őket az ellenség. A Sempachnál 1386-ban megsemmisítő vereséget szenvedett büszke osztrák sereg pártján álló krónikások

⁹⁵ „Mars selbst brachte ihnen das Handwerk bei. Statt ihn zu erlernen, erlebten sie den Krieg.” (SCHAUFELBERGER 1987, 49)

⁹⁶ SCHAUFELBERGER 1987, 52 és 207, 47. jegyzet.

⁹⁷ „Mag der Krieg auch nicht der Vater aller Dinge sein, der Vater der alteidgenössischen militärischen Ausbildung ist er bestimmt.” (SCHAUFELBERGER 1987, 55.)

⁹⁸ Ezekhez ld. DELBRÜCK 2003 [1907–1921], Teil 3, 759, ill. SCHMIDTCHEN 1990, 149–151.

⁹⁹ SCHMIDTCHEN 1990, 151.

¹⁰⁰ SCHMIDTCHEN 1990, 151.

¹⁰¹ SCHAUFELBERGER 1987, 18–24, különösképp 23.

¹⁰² SCHAUFELBERGER 1986, 43–44.

a győzteseket a következőképp írják le: „durva paraszti nép, akiket svájciaknak hívnak”; „bunkó parasztok”; „hütlén parasztok”; „a luzerniek és egyéb hegylakók”; „uratlan, állatias hegyi emberek”.¹⁰³ Még többet mondanak a rájuk szórt szidalmak, amennyiben ezek markáns rövidséggel juttatták kifejezésre a szarvasmarhával üzött fajtalankodás vádját.¹⁰⁴ A sértettek ezt magától értetődően a legkevésbé sem találták mulatságosnak, és a maguk módján vettek érte elégtételt, azaz tűzzel-vassal pusztítottak mindenkit és mindent, akitől, illetve ahonnan ilyesmit hallottak.¹⁰⁵

Ez az elvakult indulat mutatkozott meg az ellenségeikkel szembeni keménységben is. Az ugyan erős túlzás, hogy egyáltalán nem ejtettek foglyokat, ezt ugyanis számos ellenpélda cáfolja. Az is igaz, hogy a fogolyejtés tiltása csak később, a burgundi háborúk (1474–1477) idején merül fel; ekkor is alapos taktikai és pszichológiai okai voltak, azaz a csatarend meg nem bontásának, illetve az ellenség elretentésének igénye; végül pedig az efféle tilalmaknak – alapvetően a váltságdíj reménye miatt – nem mindig sikerült érvényt szerezni.¹⁰⁶ Más kérdés, hogy a foglyokkal mi történt: adott esetben lefejezték,¹⁰⁷ megégették,¹⁰⁸ vízbe fojtották¹⁰⁹ őket. A halott ellenséget sem tisztelték, legalábbis tanúvallomások szerint – az akkoriban a hegylakókkal szembe forduló, Ausztriával szövetséges – Zürich polgármesterének, az 1443-ban városának kapuja előtt harcban elesett Rudolf Stüssinek holttestéből nyert zsiradékkal kenték lábbelijeiket a győztesek.¹¹⁰

A mindebben kiütözhető plebejus düh természetesen nem csupán az ő sajátjuk volt, hanem általában jellemezte az arisztokráciával szembe forduló gyalogosokat; esetükben olykor – szimpátia, ill. káröröm formájában – a regionális földrajzi kereteket túllépő szolidaritás-féle is megnyilvánult a nemességgel szemben.¹¹¹ Ellenségeik a megszólalásig hasonló indulattal és kíméletlenséggel viseltettek velük szemben,¹¹² és – a totális háborúra törekvő államok illetve a zsoldosseregek megjelenése

¹⁰³ Ld. SCHAUFELBERGER 1986, 44: „*grobes bauern volck, die Sweinczer gehaissen*”; „*törisch bawrn*” (a „*törisch*”-hez vö. GÖTZE 1967, 52: „*töricht*”); „*per infideles rusticos*”; „*per Lucernenses ceterosque alpinenses*”; „*montales et bestiales homines sine domino*”.

¹⁰⁴ Ld. uo. 43: „*kuogstricher*”, „*kükyer*”, „*Kuhghyer*”. A *küegeheier, küegeiger* értelme (GÖTZE 1967, 143): „*Sodomit, der Unzucht mit Tieren treibt.*” („Szodomita, aki állatokkal paráználkodik.”) Ezt a gyalázkodást fejezte ki a ’tehén’ és ’svájci’ szavakból összehyűrt „*Kuhschweizer*” is (ld. SCHAUFELBERGER 1986, 43).

¹⁰⁵ Két esettel: SCHAUFELBERGER 1986, 43.

¹⁰⁶ Minderről bőséges forráshivatkozással: SCHAUFELBERGER 1987, 178–183.

¹⁰⁷ Greifensee (Svájc) védőit 1444-ben, ld. FISCHER 1963, 122.

¹⁰⁸ Héricourt-nál (Franciaország) 1474-ben fogságba esett lovagok jutottak – a győztesek némi tanakodása után – erre a sorsra, ld. SCHMIDTCHEN 1990, 72.

¹⁰⁹ Stäffis (ma Estavayer-le-Lac, Svájc) 1475-ös bevétele után az elrejtőzött, de megtalált védőket, ld. DELBRÜCK 2003 [1907–1921], Teil 3, 706.

¹¹⁰ SCHAUFELBERGER 1987, 177 és uo. 250, 73. jegyzet.

¹¹¹ SCHMIDTCHEN 1990, 235–236.

¹¹² Például a svájciak kegyetlenségét panaszló Merész Károly burgundi herceg sem finomkodott velük, ha kezébe kerültek: általában felakasztatta őket, Grandson berni helyőrségének egy részét pedig 1476-ban vízbe fojtatta (másik részét pedig felkötötte, mint ren-

mellett – ez a két oldalról jelentkező engesztelhetetlen gyűlölet vezetett a késő középkori háború szélsőséges embertelenségeihez.¹¹³

Összességében tehát megállapítható, hogy a középkori háború jelentős változásait a technikai fejlesztések nem kiváltották, hanem követték. Nem technikai újítások álltak a középkori hadviselés nagy átalakulásainak hátterében, hanem fordítva: új hadviselés hívott életre új harceljárásokat, és ezeket csak nagy, esetenként évszázados lemaradással követték az új harceszközök, amelyek mögött általában nem állt – legalábbis számottevő – technikai újítás.

Az ember volt az, aki változott, és változásának bélyegét – hol tisztábban, hol kevésbé kivehetően – rajta hagyta egész világán: legmarkánsabban talán hadakozásán, a középkori világban mindig, mindenhol – legalábbis véresen komoly lehetőség szintjén – jelenlévő, mindenkit érintő háborún. Ennek epochális változásait, amelyek természetszerűleg esnek a középkor általánosan elfogadott korszakhatáraitra, alapvetően elhibázott dolog lenne kizárólag immanens okokra, például haditechnikai vívmányokra visszavezetni. A háború középkori arculatváltásai a középkori kultúra egészének alakulásával együtt vizsgálándók – mint ahogy a középkor vonásait is párját ritkító tisztasággal lehet szemlélni a korszak hadtörténetének tükrében.

Felhasznált irodalom és források¹¹⁴

AYTON 2007

Andrew AYTON: *The English Army at Crécy*. In: AYTON – PRESTON 2007, 159–251.

AYTON – PRESTON 2007

Andrew AYTON – Sir Philip PRESTON (with additional contributions from Françoise AUTRAND, Christophe PIEL, Michael PRESTWICH, Bertrand SCHNERB): *The Battle of Crécy, 1346*. Woodbridge, The Boydell Press, 2007. (First published 2005.)

AYTON – PRICE 1998

Andrew AYTON – J. L. PRICE: Introduction: *The Military Revolution from a Medieval Perspective*. In: *The Medieval Military Revolution: State, Society and Military Change in Medieval and Early Modern Europe*. Edited by An-

desen). Vö. DELBRÜCK 2003 [1907–1921], Teil 3, 708; SCHMIDTCHEN 1990, 72; SCHAUFELBERGER 1987, 178 és uo. 250, 77. jegyzet.

¹¹³ Vö. CONTAMINE 1990, 290–291; SCHMIDTCHEN 1990, 70–79.

¹¹⁴ Az alábbi internetes hivatkozások elérhetőségének ellenőrzése 2021. november 18-án történt.

drew AYTON and J. L. PRICE. London–New York, Tauris, 1998 (Copyright: 1995), 1–22.

BALANYI 1943

BALANYI György: Crécy. 1346. In: *Sorsdöntő csaták Marathontól a második világháborúig*. Szerk. LUKINICH Imre és MARKÓ Árpád. [Budapest], Franklin, [1943.] 1. kötet, 304–317.

BEELER 1972

John BEELER: *Warfare in Feudal Europe 730–1200*. Ithaca–London, Cornell University Press, 1972. (First published 1971.)

BENNETT 1992

Matthew BENNETT: Vasemberek. In: HOLMES 1992/a, 30–43.

BENNETT – BRADBURY – DEVRIES – DICKIE – JESTICE 2009

Matthew BENNETT – Jim BRADBURY – Kelly DEVRIES – Iain DICKIE – Phyllis JESTICE: *Fighting Techniques of the Medieval World AD 500–AD 1500: Equipment, Combat Skills and Tactics*. London, Amber Books, [2005.] reprinted in 2009.

BRUNNER 1887

Heinrich BRUNNER: Der Reiterdienst und die Anfänge des Lehnswesens. *Zeitschrift der Savigny-Stiftung für Rechtsgeschichte, Germanistische Abteilung* 8. 1887, 1–38.

BULL 1993

Stephen BULL: *Évszázadok fegyverei. A támadó- és védőfegyverek világtörténete*. Szerkesztette és az előszót írta Tony NORTH. (Eredetileg: *An Historical Guide to Arms and Armour*. London, Studio Editions, 1991.) Fordították: PÉRI Benedek és PÉTER Ágnes, szakmailag ellenőrizte és az irodalomjegyzéket összeállította: KOVÁCS S. Tibor. [Budapest], Corvina Kiadó, 1993.

CONTAMINE 1990

Philippe CONTAMINE: *War in the Middle Ages*. (Eredetileg: *La Guerre au moyen âge*. Paris, Presses Universitaires de France, 1980.) Translated by Michael JONES. Oxford–Cambridge/Massachusetts, Basil Blackwell, 1990⁶. (English translation first published 1984.)

CRAM 1964

Curt-Georg CRAM: Einleitung zum Nachdruck der zweiten Auflage von 1964. In: DELBRÜCK 2003 [1907–1921] Teil 3, 771–781.

DELBRÜCK 2003 [1907–1921]

Hans DELBRÜCK: *Geschichte der Kriegskunst im Rahmen der politischen Geschichte*. Sonderausgabe (Hamburg, Nikol, 2003) der Neuausgabe (Berlin, Walter de Gruyter, 2000). (Teil 1: Das Altertum, Neuausgabe des Nachdrucks von 1964 der 3. Auflage 1920; Teil 2: Die Germanen, Neuausg. des Nachdr. von 1966 der 3. Aufl. 1921; Teil 3: Das Mittelalter, Neuausg. des Nachdr. von 1964 der 2. Aufl. 1907; Teil 4: Die Neuzeit, Neuausg. des Nachdr. von 1962 der 1. Aufl. 1920.)

DEVRIES 1996

Kelly DEVRIES: *Infantry Warfare in the Early Fourteenth Century: Discipline, Tactics, and Technology*. Woodbridge, The Boydell Press, 1996.

DEVRIES 1997

Kelly DEVRIES: Catapults Are Not Atomic Bombs: Towards a Redefinition of ‘Effectiveness’ in Premodern Military Technology. *War in History* 4, 1997, 454–470. (Változatlan oldalszámozással kiadva DEVRIES 2002, XVIII. szám.)

DEVRIES 1998

Kelly DEVRIES: The Forgotten Battle of Beverhoutsveld, 3 May 1382: Technological Innovation and Military Significance. In: *Armies, Chivalry and Warfare: Harlaxton Medieval Studies*. VII. Ed. Matthew STRICKLAND. Stamford, 1998, 289–303. (Változatlan oldalszámozással kiadva DEVRIES 2002, VIII. szám.)

DEVRIES 2002

Kelly DEVRIES: *Guns and Men in Medieval Europe, 1200–1500: Studies in Military History and Technology*. Aldershot/Hampshire–Burlington/Vermont, Ashgate: Variorum, 2002. (Collected Studies Series: CS747.)

DEVRIES 2007

Kelly DEVRIES: Hastings 1066. In: DEVRIES – DOUGHERTY – DICKIE – JESTICE – JORGENSEN 2007, 18–29.

DEVRIES – DOUGHERTY – DICKIE – JESTICE – JORGENSEN 2007

Kelly DEVRIES – Martin DOUGHERTY – Iain DICKIE – Phyllis G. JESTICE – Christer JORGENSEN: *A középkor nagy csatái 1000–1500. Hastingstól Konstantinápolyig*. Fordította ANTÓNI Csaba, szakmailag gondozta MOLNÁR György. [Budapest], Ventus Libro Kiadó, 2007. (Eredetileg: *Battles of the Medieval World 1000–1500. From Hastings to Constantinople*. London, Amber Books, 2006.)

- DF
Magyar Nemzeti Levéltár Országos Levéltára, Diplomatikai Fényképgyűjtemény.
- DOUGHERTY 2007/a
Martin J. DOUGHERTY: Bannockburn 1314. In: DEVRIES – DOUGHERTY – DICKIE – JESTICE – JORGENSEN 2007, 116–125.
- DOUGHERTY 2007/b
Martin J. DOUGHERTY: Crécy 1346. In: DEVRIES – DOUGHERTY – DICKIE – JESTICE – JORGENSEN 2007, 136–147.
- DOUGHERTY 2010
Martin J. DOUGHERTY: *Középkori harcosok. Fegyverek és harci technikák 1000–1500*. Fordította BARABÁS Péter. [Budapest], Ventus Libro Kiadó, 2010. (Eredetileg: *Weapons and Fighting Techniques of the Medieval Warrior*. London, Metro Books–Amber Books, 2008.)
- DUBLER – HÄUSLER 2014
Anne-Marie DUBLER – Fritz HÄUSLER: (Waffen, Kap. 2.2:) Mittelalter und frühe Neuzeit. In: HLS, Version vom: 27.12.2014, ld. hls-dhs-dss.ch/de/articles/024641/2014-12-27#HMittelalterundfrFcheNeuzeit.
- ERBEN 1929
Wilhelm ERBEN: *Kriegsgeschichte des Mittelalters*. München und Berlin (Beiheft 16 der Historischen Zeitschrift), 1929.
- ERDÉLYI 1928
ERDÉLYI Gyula: Újabb adatok Nagy Lajos tüzérségéhez. HK 29. 1928, 137–141.
- FISCHER 1963
Ernst FISCHER: *Illustrierte Schweizergeschichte von den Anfängen bis zur Gegenwart*. Schaffhausen, Verlag Alfred Meili, 4. Aufl. [1963.]
- FOLINI 2010
Christian FOLINI: Langspiess. In: HLS. Version vom 3. 3. 2010, ld. www.hls-dhs-dss.ch/textes/d/D8619.php.
- FÖRSTER – PÖHLMANN – WALTER 2003
A világtörténelem nagy csatái. Szalamisztól Sinaig. Szerk. Stig FÖRSTER – Markus PÖHLMANN – Dierk WALTER. Fordította MESÉS Péter. Budapest, Corvina Kiadó, é. n. [2003.] (Eredetileg: *Schlachten der Weltgeschichte*. 2. átdolgozott kiadás: München, Verlag C. H. Beck, 2002.)

FUNCKEN 1990

Liliane und Fred FUNCKEN: *Waffen und Rüstungen des Mittelalters vom 8. bis zum 16. Jahrhundert*. München, Orbis Verlag, 1990.

GÖTZE 1967

Alfred GÖTZE: *Frühneuhochdeutsches Glossar*. Berlin, De Gruyter, 1967⁷. (Nachdruck 1971.)

HAINTZ 1962

Otto HAINZ: Einleitung zum Nachdruck der ersten Auflage von 1962. In: DELBRÜCK 2003 [1907–1921], Teil 4, 601–617.

HARDING – GRAY 1999

Fegyvertípusok enciklopédiája. Hét évezred fegyvereinek kézikönyve. Főszerk. David HARDING – Randal GRAY. Szerk. Hope COHEN – Norma JACK – Gail LAWTHOR – Ruth MIDGLEY. A magyar kiadást szerkesztette REVICZKY Béla. Ford. DEZSŐ Tamás – KONDOROSI Ferenc – PÁSZTOR István – VÁRHEGYI Tamás. [Budapest], Athenaeum Kiadó 1999². (Eredetileg: *Weapons – An International Encyclopedia from 5000 BC to AD 2000*. London, Macmillan Press Ltd / Diagram Group, 1990.)

HASCH – FRIEDRICH 2001

Wolfgang HASCH – Gustav FRIEDRICH: A Szovjetunió partizánháborúja és a német ellenintézkedések a második világháborúban. In: *A Wehrmacht katonái*. Szerk. H. POEPEL – W.-K. PRINZ VON PREUBEN – K.-G. HASE. Fordította VITÁRI Zsolt. H. n. [Nagykanizsa], Canissa Kiadó, é. n. [2001.] 195–217. (Eredetileg: *Die Soldaten der Wehrmacht*. München, F. A. Herbig Verlagsbuchhandlung, 1998.) (Benne: W. HASCH: Nemzetközi jogi méltatás. 195–207, 213–216; G. FRIEDRICH: A partizánháború lefolyása és hatása. 208–212, 217.)

HERMANN 2001

HERMANN Róbert: 1848–1849. *A szabadságharc hadtörténete*. Budapest, Corvina Kiadó, 2001.

HIMMELSBACH 2003

Gerrit HIMMELSBACH: „Je l’ay emprins – én megpróbáltam”. Murten, 1476. június 22. In: FÖRSTER – PÖHLMANN – WALTER 2003, 85–94, 302–303.

HK

Hadtörténelmi Közlemények.

HLS

Historisches Lexikon der Schweiz, felhasználva az online-szócikkek.

HOLMES 1992/a

A háborúk világtörténete. Katonai újítások, amelyek megváltoztatták a történelem menetét. Szerk. Richard HOLMES. Fordította FÉLIX Pál. A fordítást szakmailag ellenőrizte dr. RÁZSÓ Gyula. H. n. [Budapest], Corvina Kiadó, é. n. [1992.] (Eredetileg: *The World Atlas of Warfare. Military Innovations that Changed the Course of History.* [London], Mitchell Beazley Publishers, 1988.)

HOLMES 1992/b

Richard HOLMES: A „hitvány salétrom”. In: HOLMES 1992/a, 70–79.

HOLMES 1992/c

Richard HOLMES: A kovás puska kora. In: HOLMES 1992/a, 80–95.

IVÁNYI 1926–1928

IVÁNYI Béla: A tüzérség története Magyarországon kezdetétől 1711-ig. HK 1926–1928. (27–29. évf., 12 közlemény): 1: (1926) 1–36; 2: (1926) 125–166; 3: (1926) 259–289; 4: (1926) 393–419; 5: (1927) 1–30; 6: (1927) 129–151; 7: (1927) 352–374; 8: (1927) 523–540; 9: (1928) 18–33; 10: (1928) 152–176; 11: (1928) 325–341; 12: (1928) 419–453.

KEEGAN 1994

John KEEGAN: *A History of Warfare.* New York, Vintage Books (A Division of Random House), 1994. (First published 1993.)

KEEGAN 2002

John KEEGAN: *A hadviselés története.* Fordította BART István. Budapest, Corvina Kiadó, 2002. (Eredetileg: *A History of Warfare.* London, Pimlico Edition, 1994. First published 1993.)

KERN 1961

Erich KERN: *Der große Rausch. Rußlandfeldzug 1941–1945.* 2. verbesserte Auflage, Göttingen, Plesse Verlag, 1961.

MIKLÓSY 1927

MIKLÓSY Zoltán: Nagy Lajos tüzérsége. HK 28. 1927, 520–522.

MIKLÓSY 1934

MIKLÓSY Zoltán: *A magyar király tengeri hajóhada a középkorban.* Budapest, 1934.

MONTMOLLIN 2011

Benoît de MONTMOLLIN: Schlachthausen. In: HLS, Version vom: 9. 8. 2011. Online: hls-dhs-dss.ch/de/articles/008622/2011-08-09.

O'CONNELL 2005

Robert L. O'CONNELL: *A kard lelke. A fegyverek és a hadviselés illusztrált története az őskortól napjainkig*. John BATCHELOR illusztrációival. Ford. Dr. MOLNÁR György. [Debrecen], Gold Book. [2005.] (Eredetileg: *Soul of the Sword*. New York, The Free Press, 2002.)

ORTEGA Y GASSET 1995

José ORTEGA Y GASSET: *A tömegek lázadása*. Ford. SCHOLZ László. Budapest, Pont Könyvkereskedés, 1995. (Eredetileg: *La rebelión de las masas*. 1929.)

PARAVICINI 1989

Werner PARAVICINI: *Merész Károly*. Ford. CSILLAGNÉ ASZTALOS Enikő, a fordítást az eredetivel egybevetette KALMÁR János. Budapest, Akadémiai Kiadó, 1989. (Eredetileg: *Karl der Kühne. Das Ende des Hauses Burgund*. Göttingen–Zürich–Frankfurt am Main, Muster–Schmidt, 1976.)

PÁLOSFALVI 2005

PÁLOSFALVI Tamás: *Nikápolytól Mohácsig 1396–1526*. Budapest, Zrínyi Kiadó, 2005.

PRESTWICH 2007

Michael PRESTWICH: The Battle of Crécy. In: AYTON – PRESTON 2007, 139–157.

SAWYER 1963

P. H. SAWYER – R. H. HILTON: Technical Determinism: The Stirrup and the Plough. *Past and Present* 24. 1963, 90–100. (Ebből a kengyelre vonatkozó rész Peter Sawyertől: 90–95.)

SCHAUFELBERGER 1986

Walter SCHAUFELBERGER: *Kriegführung und Kriegertum zur Sempacher Zeit (1385–1389). Eine kleine Gedenkschrift zu einem großen Ereignis*. Zürich, Heft Nr. 4 der Schriftenreihe der Gesellschaft für militärhistorische Studienreisen (GMS), 1986.

SCHAUFELBERGER 1987

Walter SCHAUFELBERGER: *Der Alte Schweizer und sein Krieg. Studien zur Kriegführung vornehmlich im 15. Jahrhundert*. 3. Auflage. Frauenfeld, Verlag Huber, 1987. (Első kiadás: Zürich, Europa Verlag, 1952.)

SCHMIDTCHEN 1990

Volker SCHMIDTCHEN: *Kriegswesen im späten Mittelalter: Technik, Taktik, Theorie*. Weinheim, VCH, Acta Humaniora, 1990.

SCHWINGES 2003

Rainer C. SCHWINGES: „William the lucky bastard”. Hastings, 1066. október 14. In: FÖRSTER – PÖHLMANN – WALTER 2003, 51–61, 302.

SENN 2009

Hans SENN: (Militärische Ausbildung, Kap. 1:) Spätmittelalter und frühe Neuzeit. In: HLS, Version vom: 10.11.2009. Online: hls-dhs-dss.ch/de/articles/008592/2009-11-10#HSpE4tmittelalterundfrFCheNeuzeit.

SMITH – DEVRIES 2005

Robert Douglas SMITH – Kelly DEVRIES: *The Artillery of the Dukes of Burgundy, 1363–1477*. Woodbridge, The Boydell Press, 2005.

TÖLL 2008

TÖLL László: Élet és halál urai a csatatereken – elődeink fegyverei. In: VESZPRÉMY László: *Az Árpád- és Anjou-kor csatái, hadjáratai*. Budapest, Zrínyi Kiadó, 2008, 17–56.

VERBRUGGEN 1998

J. [Jan] F. [Frans] VERBRUGGEN: *The Art of Warfare in Western Europe during the Middle Ages. From the Eighth Century to 1340*. Translated by Sumner WILLARD and Mrs. R. W. SOUTHERN. Second edition, revised and enlarged. Woodbridge, The Boydell Press, 1997. (Reprinted in paperback 1998. – felhasználva ez utóbbi kiadás.) (Eredetileg: *De Krijgskunst in West-Europa in de Middeleeuwen, IXe tot begin XIVE eeuw*. Brussels, Koninklijke Academie voor Wetenschappen, Letteren en Schone Kunsten van België, 1954.)

VESZPRÉMY 1993

VESZPRÉMY László: Anonymus Gestájának néhány hadtörténeti vonatkozása. HK 106/2. 1993, 3–19. (Benne: A ballista előfordulása Anonymusnál. A számszerű használatának kezdetei Magyarországon. 9–17.)

VESZPRÉMY 1998

VESZPRÉMY László: Zsigmond, a katonai reformer? A haditechnikai írásbeliség és a technikai újítások kora. HK 111/3. 1998, 657–665.

VESZPRÉMY 2003

VESZPRÉMY László: A hadtudomány megszületése Magyarországon. Az Anjou- és Luxemburgi királyok kora (1301–1458). In: *A magyar hadtörténelem évszázadai*. Szerk. KIRÁLY Béla – VESZPRÉMY László. Budapest, Atlanti Kutató és Közalapítvány, 2003, 27–42.

WHITE 1962

Lynn WHITE Jr.: Stirrup, Mounted Shock Combat, Feudalism, and Chivalry. In: Lynn WHITE Jr.: *Medieval Technology and Social Change*. Oxford, Clarendon Press, 1962, 1–38, 135–153.